

schrift

tweemaandelijks tijdschrift over de Bijbel

ISSN 0167-3114

nummer 259 / februari 2012

Uitgave

Gooi en Sticht / Kok / VBK|media, Utrecht

Redactie

Gerard van Broekhuizen

Lut Callaert (redactiesecretaris)

Harm van Grol

Bert Jan Lietaert Peerbolte

Ellen van Wolde (hoofdredacteur)

Redactieadres

Schrift, t.a.v. Ellen van Wolde

Faculteit der Filosofie, Theologie en

Religiewetenschappen

Radboud Universiteit Nijmegen

Postbus 9103

6500 HD Nijmegen

E-mail redactie@tijdschriftschrift.nlWebsite www.tijdschriftschrift.nl**Administratieadres**

VBK|media, abonnementen

Postbus 6088, 4000 HB Tiel

Telefoon (0344) 63 70 85

E-mail abonnementen@kok.nlWebsite www.kok.nl**Abonnementen**

met ingang van januari 2012

gewoon jaarabonnement

Nederland € 39,00 / België € 44,00 /

andere landen in Europa € 50,00 /

overige landen € 55,00

studentenabonnement

€ 29,00

losse nummers

€ 7,50 (plus verzendkosten)

gebonden jaargang

€ 56,00 (plus verzendkosten)

bibliotheekabonnement

(abonnement plus gebonden jaargang)

€ 85,00

BetalingenAbonnees ontvangen aan het begin van
het jaar een acceptgiro.**Omslagillustratie**Harmen Steenwyck, Vanitas (allegorie op
de menselijke eindigheid; detail), 1640

Ten geleide

In *De ballade van Narayama* voert filmregisseur Shohei Imamura de kijker mee naar een afgelegen bergdorp in het hoge noorden van Japan, waar de weduwe Orin zich voorbereidt op haar dood. De traditie schrijft voor dat bejaarden die de leeftijd van zeventig jaar bereiken, naar de berg Nara worden gebracht om daar te sterven voor de oude goden. Orins oudste zoon draagt haar op zijn rug de berg op. Een aangrijpende sage, die in Cannes met een Gouden Palm werd bekroond.

Ons omgaan met de dood wordt in belangrijke mate bepaald door plaats en tijd, door de cultuur en de groep waarvan we deel uitmaken. Niettemin kleurt ieder van ons eigen beelden over dood en wat erna komt. Wat voor de één het puur fysieke einde is van het functioneren als levend wezen, is voor de ander juist een overgang naar een eeuwig leven. Voor de één is de dood een verlossing uit het lijden dat leven heet, terwijl voor de ander de dood het einde betekent van een levenslustig genieten. De één ziet in de dood een onafwendbaar noodlot, de ander ontleent er een opdracht aan. Is er nog iets na de dood? Vragen omtrent de dood vormen het hart van iedere cultuur en iedere religie.

Welke voorstellingen van de dood vinden we in de Bijbel? We lezen over het dodenrijk waar de overledene naartoe gaat. Maar hoe dat rijk eruitziet, blijft onduidelijk. In het boek Psalmen vinden we de gedachte 'dood is niet dood, maar leven buiten God'. Is dit ook de strekking van psalm 73? De thematiek van de opstanding uit de dood vinden we vooral in de apocalyptische literatuur. In hoeverre werd dit joods-apocalyptische denken echter beïnvloed door de ideeën van hellenistische filosofen? Over opwekkingsverhalen, over de wijze waarop aan personen die gestorven zijn, het leven wordt teruggegeven, lezen we in het Nieuwe Testament. In tegenstelling tot het Oude Testament, waarin de dood als een natuurlijk einde van het leven wordt gezien, is voor Paulus de dood vooral een vijand die overwonnen moet worden. Hoe staan de bijbelse beelden van de dood en het dodenrijk, dood en God, tegenover die van andere culturen en religies in het oude Nabije Oosten?

Een aflevering van *Schrift* met springlevende vragen rondom bijbelse gedachten over de dood.

Lut Callaert, redactiesecretaris

Inhoud

Wim Weren	Dood, Bijbel en cultuur	3
Klaas Spronk	Na de dood	7
Annemarieke van der Woude	Aan deze of gene zijde van de dood?	
	Overpeinzingen bij psalm 73	12
Panc Beentjes	Over de randen van de dood	16
Nico Riemersma	Dodenopwekking als teruggave	21
Bert Jan Lietaert Peerbolte	Dood, waar is uw prikkel?	26
Marjo C.A. Korpel	Sterven goden?	30
Gerard van Broekhuizen	Boekbespreking	35
Gerard van Broekhuizen	Naschrift: Lazarus voorbij	36

Personalia

– Panc Beentjes is emeritus hoogleraar Oude Testament aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg.

– Gerard van Broekhuizen is theoloog en kunstenaar.

– Marjo C.A. Korpel is universitair hoofddocent Oude Testament aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht.

– Bert Jan Lietaert Peerbolte is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

– Nico Riemersma is predikant in 's-Gravenhage, redactiesecretaris van *Interpretatie. Tijdschrift voor Bijbelse Theologie* en oprichter van de Lucaswerkplaats, een studiegezelschap dat zich met Lucas-Handelingen bezighoudt.

– Klaas Spronk is hoogleraar Oude Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit.

– Wim Weren is emeritus hoogleraar bijbelwetenschappen (Nieuwe Testament) aan de Universiteit van Tilburg.

– Annemarieke van der Woude is oudtestamentica en werkt als geestelijk verzorger in verpleeghuis Oranje Nassau's Oord in Renkum.

Klaas Spronk

Na de dood

Wat wacht een sterveling na zijn of haar dood? Die vraag zal men zich in bijbelse tijden ook gesteld hebben. Men zal die ook met het geloof in de God van Israël hebben verbonden. Hij wordt immers bezongen als de God die leven geeft en macht heeft over de dood. *JHWH doet sterven en doet leven, zendt naar het dodenrijk en leidt eruit omhoog, zingt Hanna vol ontzag na de godgegeven geboorte van haar zoon Samuël (1 Samuël 2,6). God woont in de hemel, maar zijn invloed reikt tot in het dodenrijk: Hoe zou ik aan uw aandacht ontsnappen, hoe aan uw blikken ontkomen? Klom ik op naar de hemel – u tref ik daar aan; lag ik neer in het dodenrijk – u bent daar (Psalmen 139,7-8). Over hoe dat dodenrijk er precies uit ziet, en wat de sterveling daar te wachten staat, geeft de Bijbel echter weinig informatie. Dat geldt zowel voor het Oude als voor het Nieuwe Testament.*

Paulus

Dat we in het Nieuwe Testament weinig lezen over het leven na de dood, is opmerkelijk te noemen. Daarin staat immers de opstanding van Jezus uit de dood centraal. En de kern van het christelijk geloof is volgens Paulus (in 1 Korintiërs 15) dat wie gelooft in Jezus, in zijn opstanding deelt. Maar over hoe dat in zijn werk gaat, is het Nieuwe Testament niet duidelijk, in bepaalde opzichten zelfs tegenstrijdig.

Paulus schrijft erover in zijn brieven aan de gemeente te Tessalonica. Dat doet hij naar aanleiding van vragen die opgekomen waren nadat sommige gemeenteleden overleden waren. Blijkbaar leefde men in de verwachting dat zij de wederkomst van Jezus nog zouden meemaken. Nu die wederkomst langer op zich laat wachten, wil men graag weten wat er met de gestorven gelovigen gebeurt. Paulus geeft een antwoord dat in de eerste plaats bedoeld is om de mensen gerust te stellen. Ze hoeven niet in te zitten over hun overleden broeders en zusters.

Paulus komt met een duidelijk verhaal over wat er gebeuren zal bij Jezus' wederkomst. Naar zijn zeggen

kan hij dat baseren op 'een woord van de Heer' zelf:

Wij, die in leven blijven tot de komst van de Heer, zullen de doden in geen geval voorgaan. Wanneer het signaal gegeven wordt, de aartsengel zijn stem verheft en de bazuin van God weerklinkt, zal de Heer zelf uit de hemel neerdalen. Dan zullen eerst de doden die Christus toebehoren, opstaan, en daarna zullen wij, die nog in leven zijn, samen met hen op de wolken worden weggevoerd en gaan we in de lucht de Heer tegemoet. Dan zullen we altijd bij hem zijn (1 Tessalonicenzen 4,15-17).

Dat is een opmerkelijk gedetailleerde voorspelling. Paulus zegt daarbij echter niets over wat er met de overledenen gebeurt in de tussentijd, in de periode tussen hun overlijden en hun opwekking.

Lucas

Lucas heeft daarover kennelijk wel nagedacht. In zijn evangelie vinden we twee passages die iets zeggen over de toestand onmiddellijk na de dood. In beide gevallen gaat het om teksten waarvan we geen parallellen in de andere evangeliën vinden. Ze zijn dus typisch voor Lucas.

Om te beginnen is er de gelijkenis van de rijke man

**Paulus geeft een antwoord
dat in de eerste plaats bedoeld is
om de mensen gerust te stellen**

en de arme Lazarus (Lucas 16,19-31). Jezus vertelt van beiden wat hun wacht na hun dood. Lazarus komt, in tegenstelling tot wat hij bij zijn leven heeft moeten meemaken, goed terecht: 'Hij werd door de engelen weggedragen om aan Abrahams hart te rusten.' De rijke daarentegen blijkt in de hel te zijn beland: hij 'lijdt pijn in de vlammen'. Het geeft aan dat er meteen na de dood al een oordeel heeft

De ziel van de rijke man (in de vorm van een klein mensje) wordt door duivels opgeëist; Vézelay, Basilique Sainte Madeleine, twaalfde eeuw

plaatsgevonden, waarbij het onrecht dat er bij hun leven was, is rechtgezet.

Nu kan men tegenwerpen dat Jezus (of Lucas, die hier Jezus' boodschap weergeeft) slechts in een gelijkenis spreekt en dat het er in de eerste plaats om gaat de problematiek van de rijkdom aan de orde te stellen. In hetzelfde evangelie volgens Lucas vinden we echter ook een (eveneens alleen in dit evangelie te vinden) belofte van Jezus aan een van de misdadigers die samen met hem gekruisigd worden: 'Ik verzeker je: nog vandaag zul je met mij in het paradijs zijn' (Lucas 23,43). Dat geeft aan dat Jezus (Lucas) dus echt verwachtte dat men meteen na de dood zijn door God bepaalde bestemming zou bereiken: hemel of hel, bij God/Jezus of ver van hem verwijderd.

Hemelse zaligheid in het Oude Testament

In het Oude Testament treffen we een soortgelijke dubbele voorstelling van zaken aan waar het gaat om het leven na de dood. Het meest uitgesproken is deze in het visioen dat beschreven wordt in Daniël 12,1-3. Dat is een tekst uit de tweede eeuw vóór

Christus. Aan de joden, die in die tijd te lijden hadden onder wrede vervolgingen door de Seleucidische vorst Antiochus IV Epifanes, wordt hier verteld dat de martelaren voor het geloof niet tevergeefs gestorven zijn. Ook zullen hun beulen hun verdiende straf uiteindelijk niet ontlopen. Aan het eind der tijden zullen ze allemaal worden opgewekt uit de dood, en zal er een rechtvaardig oordeel worden geveld. Daarbij zullen de boosdoeners voorgoed worden verdelgd, en zullen de rechtvaardigen deel krijgen aan een hemelse zaligheid.

Het idee dat een gelovige na de dood naar de hemel gaat, kom je verder in het Oude Testament niet tegen. Wel zijn er de verhalen over Henoch en Elia. Van hen wordt verteld dat zij niet als gewone stervelingen zijn doodgegaan.

Over Henoch lezen we in Genesis 5,24 dat hij 'wandelde met God' en dat hij op een relatief jonge leeftijd niet meer onder de mensen was, omdat God hem had 'opgenomen'.

Iets dergelijks, maar dan heel wat spectaculairder, wordt verteld over Elia in 2 Koningen 2: met een vurige wagen, getrokken door vurige paarden, wordt hij opgenomen in de hemel. In beide gevallen gebeurde

dat onmiddellijk in aansluiting op hun aardse leven, en niet, zoals in Daniël 2, aan het einde der tijden.

De sjeool

Nu gelden het levenseinde van Henoch en dat van Elia als uitzonderlijk. Hoe zat het met de gewone gelovigen? Er is in het Oude Testament geregeld sprake van het dodenrijk; in het Hebreeuws: *sjeool*. In de Statenvertaling (ook in de herziene versie) wordt dat vaak vertaald met 'hel'. Dat suggereert dat het de plaats is waar de veroordeelden terechtkomen. De gedachte dat het om een huiveringwekkend oord gaat, wordt gevoed door een aantal teksten die heel negatief spreken over de *sjeool*. Vaak gaat het daarbij om hartstochtelijke gebeden tot God om redding.

Deze achtergrond zal mede bepalend zijn geweest voor het geschetste beeld van het dodenrijk. Het gaat er in de eerste plaats om dat de bidder in leven wil blijven. De vraag om redding uit het dodenrijk is een manier van spreken: ik wil niet dood! Ernstige ziekte wordt omschreven als je bevinden in de macht van de dood: 'Banden van het dodenrijk hadden mij omgeven, valstrikken van de dood lagen op mijn weg' (Psalmen 18,6); en genezing als redding uit het dodenrijk: 'Gij deed mij opkomen uit het dodenrijk, Gij hebt mij leven gegeven, zodat ik niet in de groeve nederdaalde' (Psalmen 30,4; NBC 1951). Dat alles zegt meer over de wens in leven te blijven dan over het dodenrijk.

Iets dergelijks kan men ook zeggen over de geheel andere manier waarop het dodenrijk in het boek Job ter sprake komt. Daarin laat Job op een gegeven moment merken dat hij verlangt naar het dodenrijk:

*In het dodenrijk worden de goddelozen stil,
zij die uitgeput zijn, vinden daar hun rust.
Gevangenen worden niet meer opgejaagd,
de stem van de drijver horen ze niet meer.
Daar zijn hoog en laag verzameld
en is de slaaf vrij van zijn meester (Job 3,17-19).*

Dit zegt in de eerste plaats iets over hoe moeilijk hij het heeft in dit leven. Hij is doodmoe van de worsteling met de vragen waarop hij geen overtuigend antwoord krijgt. Zijn leven is zo zwaar dat hij de voorkeur geeft aan de dood. Daarbij is het dodenrijk niet zoiets als een hel, maar meer de plaats waar alles definitief ophoudt:

Zoals wolken verwaaien en verdwijnen,

*zo daalt de mens voorgoed af in het dodenrijk.
Naar zijn huis keert hij niet terug
en zijn woonplaats zal hem niet meer kennen (Job 7,9-10).*

*... het land van donkerheid en diepe duisternis,
het land van het donkerste duister,
van de diepzwarte chaos,
van het nachtzwarte licht (Job 10,21-22).*

Het is duidelijk niet iets om naar uit te zien. Het is tekenend voor iemands wanhoop, als hij daarnaar verlangt. Aan de andere kant weigert Job zich neer te leggen bij de situatie. Hij moet en zal een verklaring krijgen voor de vraag naar de oorzaak van het kwaad dat goede mensen treft. Ook daarin gaat hij tot het uiterste. We vinden dat in Job 19,23-24. Job spreekt de wens uit dat zijn vraag niet verstomt:

*O, mochten mijn woorden worden opgeschreven,
vastgelegd in een inscriptie,
met een ijzeren stift gegrift, met lood gevuld,
voor altijd in de rotsen uitgehouwen!*

Daarna volgt een vers dat veel discussie heeft opgeroepen. Volgens sommige uitleggers verwijst het naar de hoop op een oordeel na de dood. Anderen lezen hierin juist de gedachte dat er ooit nog een antwoord in dit leven zal volgen. Zeker is dat Job hoopt dat hij ooit nog zelf een antwoord van God zal krijgen. Volgens de laatste hoofdstukken van het boek Job krijgt hij nog bij zijn leven een reactie van God, en wordt hij ook nog bij zijn leven gecompenseerd voor hetgeen hij heeft moeten doorstaan. Daarmee is het dodenrijk weer buiten beeld geraakt. De dood is geen

**Wat er na Jobs dood gebeurt,
is voor de bijbelschrijver
niet interessant**

probleem meer, nu het leven hem weer toelacht. De dood is acceptabel geworden na een voltooid leven. Zo eindigt nu het boek: 'Toen stierf Job, oud en verzadigd van het leven' (42,17). Wat er na zijn dood gebeurt, is voor de bijbelschrijver niet interessant. Dat onderstreept nog eens hoezeer het spreken over het leven na de dood in de Bijbel verweven is met het leven dat eraan voorafgaat.

Gustav Vigeland, *De hel (detail)*, brons, 1897, Nasjonalgaleriet Oslo

Uit de hemel gevallen

Een van de weinige teksten die meer informatie geeft over wat de mens na de dood te wachten staat, is Jesaja 14. Ook deze tekst is sterk gekleurd door zijn context en geeft daarom ook een gekleurd beeld van het leven na de dood. Het gaat hier om een ironisch bedoeld klaaglied over de koning van Babel. In de vorm waarin men doorgaans de heroïsche dood van helden bezingt, wordt hier de dood van een niet nader genoemde koning aan de orde gesteld. 'Hoe zijn zij gevallen', treurde David bij de dood van Saul en Jonatan (2 Samuël 1). Dezelfde aanhef klinkt in het lied in Jesaja 14, maar al snel wordt duidelijk dat niet de treurnis overheerst, maar juist de blijdschap. Iedereen – zelfs de ceders van de Libanon – is blij met de dood van deze koning. Zijn dood wordt dan ook niet beschreven als roemrijk of tragisch. Het is veeleer een smadelijke afgang en precies het tegenovergestelde van wat die koning voor zichzelf bedacht had. Hij had de arrogantie te denken dat hij zich kon meten met de goden, en dat de hemel zijn thuis was. In het lied is er sprake van dat hij dacht dat hij ten hemel zou stijgen, zoals hij zich ook al tijdens zijn leven als een god had laten vereren. Bij zijn

dood wordt echter goed duidelijk wat hij nu eigenlijk voorstelt: hij is niet meer dan een gewone sterveling. Na zijn dood is hij niet als de sterren aan de hemel, maar wordt hij bedekt door maden. De andere doden drukken hem met de neus op de feiten:

*Nu ben jij even zwak als wij,
je bent echt een van ons.
Je pracht en praal, en de klank van je harpen,
ze worden dit dodenrijk binnengebracht.
Wormen zijn je bed, maden je deken.
O morgenster, zoon van de dageraad,
hoe diep ben je uit de hemel gevallen.
Overwinnaar van alle volken,
hoe smadelijk lig je daar geveld.
Je zei bij jezelf: Ik stijg op naar de hemel,
boven Gods sterren plaats ik mijn troon.
Ik zetel op de toppen van de Safon,
de berg waar de goden bijeenkomen.
Ik stijg op tot boven de wolken,
ik evenaar de Allerhoogste.
Nee! Je daalt af in het dodenrijk,
in de allerdiepste put (Jesaja 14,10-15).*

Het dodenrijk lijkt hier dus weer meer op een soort

hel, maar is ook de gelijkmaker waarvan sprake is in Job. Binnen de context van Jesaja 14 zegt de passage echter vooral iets over de hoogmoed die ten val komt. Men kan er geen algemene regel aan ontleen over wat de gewone sterveling te wachten staat na zijn/haar dood.

Nog belangrijker voor het accepteren van de dood is het leven dat eraan voorafging

Conclusie

Hoe zag de verwachting van de gemiddelde Israëliet voor het leven na de dood er nu uit?

Tot dusver is uit de teksten vooral gebleken dat deze teksten meer over het leven zeggen dan over de dood. We hebben ook geconstateerd dat vanaf de tweede eeuw vóór Christus ook de apocalyptiek met zijn verwachting omtrent het einde der tijden een rol ging spelen. Maar ook bij het geloof in een opstanding der doden aan het einde der tijden blijft nog de vraag wat er met de doden gebeurde in de tijd tussen sterven en opstanding. We mogen ervan uitgaan dat de Israëlieten in dezen kinderen van hun tijd waren en bepaalde opvattingen deelden met de omliggende volken.

In dit geval zou dan de vraag kunnen zijn: zaten ze dicht bij wat de Egyptenaren dachten of bij de Mesopotamische denkbeelden? Hun opvattingen over het leven na de dood verschillen nogal.

Bij de Egyptenaren leefde sterk de gedachte dat het mogelijk was na de dood deel te krijgen aan het goddelijke leven, zij het door de verbinding met de zonnegod Re, zij het door de verbinding met de god van het dodenrijk Osiris.

In Mesopotamië had men veeleer het idee dat de scheiding tussen goden en mensen ook na de dood onoverbrugbaar was. Tekenend daarvoor is het Gilgamesj-epos, dat vertelt van de vergeefse zoektocht naar onsterfelijkheid. Voor iedere mens wacht het dodenrijk. Dat is niet een hel, maar evenmin een plek om verlangend naar uit te zien. In ieder geval moest je hopen dat je een goede begrafenis kreeg en dat je daarbij voldoende aan eten en drinken meekreeg om het een beetje draaglijk te laten zijn in het dodenrijk.

Vermoedelijk zal men er in Israël soortgelijke ideeën op nagehouden hebben. Een fatsoenlijke begrafenis en familie die met woord en daad je nagedachtenis bewaarde, zijn dan van groot belang. En nog belangrijker voor het accepteren van de dood is het leven dat eraan voorafging. Qohelet houdt het zijn lezers ook voor. Aan de dood valt niets te doen. Concentreer je daarom liever op je leven en geniet van de mogelijkheden die je krijgt zolang het nog kan. Soms zijn die mogelijkheden echter wel erg beperkt, en dat heeft dan ook weer consequenties voor de wijze waarop men tegen de dood en het leven na de dood aankijkt. In psalm 73 klaagt Asaf dat het leven niet eerlijk is: slechte mensen hebben het goed, goede mensen hebben het slecht. Het kan toch niet waar zijn dat dat de laatste waarheid is? Hij stelt zijn hoop erop dat God het recht zal laten zegevieren, en als het niet in dit leven gebeurt, dan maar daarna. Daarbij gebruikt hij woorden die doen denken aan wat er met Henoch en Elia gebeurde, toen zij werden 'opgenomen' door God:

*Nochtans zal ik bestendig bij U zijn,
Gij hebt mijn rechterhand gevat;
Gij zult mij leiden door uw raad,
en daarna mij in heerlijkheid opnemen (Psalmen 73,23-24; NBG 1951).*

Over de manier waarop dit zal gebeuren, en over wat de gelovige dan wacht, daarover laat Asaf zich dan weer niet uit. Bij alle verschillen die we inmiddels hebben kunnen constateren, blijft dat dan toch de boodschap van de Bijbel: over het leven na de dood kun je maar beter niet te veel zeggen. Zoals Harry Mulisch het formuleerde: 'Wie over de dood wil spreken, moet niets zeggen. Dan spreekt hij de waarheid' (*Paralipomena Orphica*, Amsterdam 1970, 75); of Jeroen Brouwers: 'Daar glijd ik heen over de Styx. Ik zeg maar zo, ik zeg maar niks' (*Verhalen en levensberichten*, Amsterdam 1983, 169). ■